

Majallah Tahqiq
Research Journal of
the Faculty of Oriental Learning
Vol: 35, Sr.No.94, 2014, pp 97 - 104

مجله تحقیق
مجله کلیه علوم شرقیہ
جلد ۳۵، جنوری۔ مارچ ۲۰۱۴ء، شمارہ ۹۴

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری تے پنجاب

ڈاکٹر ناہید شاہد ☆

Abstract:

Punjab is the land of Sufis and saints. The classical Punjabi poetry revolves around the basic theme of Sufism. Shah Hussain is truly known as the pillar of Punjabi poetry. He has discussed local issues, social problems, ethical and moral values in his poetry. In this article the great impact created by his sufi poetry on Punjabi culture has been analysed.

Key word: Shah Hussain, Punjabi Poetry, Sufism, Punjab.

صوفیانہ فکر دے حوالے نال پنجاب دی دھرتی اک نوید کلکتا تے ایچج رکھدی اے۔ جے ایتھوں دے شاعران، دانشوراں تے ادیبان اپنے آپ نوں صوفیانہ طرزِ عمل دے راہیں نہ صرف بچھانیا سگوں ایتھوں دے لوکاں دی حیاتیاں وچ اپنی ایسے فکر راہیں انقلاب برپا کیتا۔ ایہوجہ اے جے اج دی مزاراں، درگا ہواں تے خانقاہی نظام اپنیاں بعض انفرادی تے شخصی کمزوریاں دے باوجود قائم اے تے اج وی ایسے نیک تے اللہ واصل بندے کراہے پی مخلوق نوں سدھے راہ لان دا کم کر رہے نیں۔

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور

پنجابی دی صوفیانہ شاعری دامدھ بابا فرید دے شلوکاں توں بکھدا اے جیہناں دودو تنگاں
وچ روحانی تے انفرادی تجریاں تے مشاہدیاں نوں انج بیان کیتا جے اوہ سُنن والے دے من وچ
اُتر دے چلے گئے۔ کدے اوہناں موت دا چیتا دوا کے انسان نوں گراہے پین توں روکیتا تے کدے
انسان نال محبت دے پیغام نوں عام کیتا:

جندو دوہٹی مرن ور لے جاسی پرنا
ملک جو کنیں سُنیں دا منہ دکھا لے آء

یا:

فریدا جے توں عقل لطیف کالے لکھ نہ لیکھ
اپنے گریبان میں سر نیواں کر ویکھ

بابا فرید نے انسان نوں اپنی پہچان ول پریریا، تاں جے اوہ حیات تے کائنات دے
راز ان نوں جان سکے تے اوہنوں اوس ازلی سوال دا جواب مل سکے۔ جے اوہ کون اے؟ کیوں اے؟
تے اوہدا مقصد کیہ اے؟ بابا فرید دی شاعری دے وکھو دکھ رنگ تے انگ نیں پر ایہناں سب تے
غالب علامتی رنگ اے۔ جے پہلی وار اوہناں اک اجہبی بو طیقا دریافت کیتی جیہڑی ایہتوں دے
سماجی تے معاشرتی ڈھانچے نال پوری طرح مطابقت رکھدی سی پر بابا جی ورگے اسلامی شریعت دے
پابند انسان نے ایس بو طیقا وچ اسلامی تصوف دی روح نال اوہنوں ہمیش لئی زندہ جاوید بنا دتا۔ بابا
فرید دے مرتب کیتے ایسے صوفیانہ نظام تے بیان ڈھنگ علامتی اظہار دے بیچ وچوں پنجابی دی
صوفیانہ شاعری دا اک تناور درخت وجود وچ آیا جیہدی تازگی اج وی برقرار اے۔ صوفیانہ رنگ
دے ایس تناور رکھ دانویکلا شاعر شاہ حسین دی اے۔ جیہڑا فرید دے چھوئے پینڈیاں تے اپنی طرز
تے نور نال سفر کردا دکھائی دیندا اے۔ شاہ حسین دا کمال ایہہ وے کہ اوس بابا جی دے دے اسلوب
دی پیروی وی کیتی پر اپنا رنگ تے روپ انج نکھاریا جے علامتاں تے رمزیاں دے پینڈے ہووے
مضبوط ہوئے۔

حسین 945ھ بمطابق 1538ء نوں لاہور وچ پیدا ہویا۔^(۱) حقیقت الفقراء دے
مصنف دے مطابق اوہدے والد داناں شیخ عثمان سی تے اوہ روٹی روزی لئی کپڑا بندے سن۔ والد
ولوں اوہ کلس رائے تے ماں ولوں ڈھڈی راجپوت سن۔ ایہہ خاندان کئی ورہیاں توں لاہور دا واسی

سی۔ اج کل دے اندرون نکسالی دروازے دا اوس ویلے ناں تلہ بگھ یا تل بھوگا سی۔ (2)

حسین نے اپنے آپ نوں اپنے کلام وچ جولہاوی کہیا اے، فقیر وی آکھیا اے، نما ناوی آکھیا اے تے شاہ حسین وی آکھیا اے۔ حسین نے مولوی ابوبکر کولوں قرآن مجید حفظ کرنا شروع کیتا۔ جدوں حسین نے ست سپارے حفظ کر لئے تے اک دن افغانستان توں ہوندے ہوئے اک درویش بزرگ حضرت شیخ بہلول دریائی لاہور وچ مولوی ابوبکر کول پینچے۔ استھے اوہناں دی ملاقات حسین نال ہوئی تے حسین دی ذہانت، عجز تے شوق وکھ کے اوہناں اوہدے اُتے خاص نظر کر دتی۔ اوہناں دے حکم موجب حسین حضرت داتا گنج بخشؒ دے مزار اُتے حاضریاں بھرن لگ پیا۔ عشق دیاں منزلاں طے ہون لگ پیاں تے رات نوں راوی دے پانی وچ کھلو کے پورا قرآن مجید ختم کرنا اوہدا معمول بن گیا:

”981ھ وچ شاہ حسین شیخ سعد اللہ توں تفسیر پڑھ رہیا ہوندا اے۔

جدوں ایہہ آیت آؤندی اے وما الحیوة الدنیا الا لہو ولعب
(دنیاوی زندگی لہو ولعب ہے)۔ استاد کولوں مطلب پچھدا اے تے
پھیر ایس نتیجے تے اپڑدا ہے کہ ایہہ جیون کھید تماشا ہے ہور کچھ
نہیں، تے ایٹھوں ای عالم فاضل شیخ حسین مست ہو جاندا
ہے۔“ (3)

ایس توں اگانہ شاہ حسین نال کیہ تے کیویں بیتی لکھن والیاں بہت کچھ لکھیا اے۔ کچھ
لہہ نوں کرامتاں والا بزرگ تے کچھ لہہ نوں ملامتیہ سلسلے دار کن جان دے نیں۔ گل کیہ حسین دی ایہہ
کیفیت اوہدی شخصیت واسطے اک انقلاب توں گھٹ نہیں۔ حقیقت الفقراء دے مصنف شیخ محمود ایس
حوالے نال بڑے واقعات لکھے نیں۔ جیہناں نال عقل تے سوچ بہت کچھ جان دیاں ہویاں وی کچھ نہ
سمجھن دی منزل تے اپڑ جان دی اے۔ حسین دے بارے وچ لکھن والیاں اوہدے صوفی عالم فاضل
تے درویش ہون بارے تے بہت کچھ لکھیا اے پر اوہدے شاعر ہون بارے کوئی کچی پیڈی گل
سمانے نہیں آؤندی۔ نور احمد چشتی ہوراں نے حسین دی فارسی شاعری دی وی دس پائی اے۔ (4)
پر اوہناں دی پنجابی شاعری بارے سوائے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے ہور کوئی حوالہ نہیں لکھدا۔ ڈاکٹر

موہن سنگھ دیوانہ لکھدے نیں:

”ایہہ شبد تے شلوک جیہڑے میں دتے ہن، ایسی پستک (کتاب) وچوں ہن جیہڑی اک سندھی نے ہندوستان دیاں ہندو، مسلمان، سکھ سنتاں، سادھاں، صوفیاں دے معتبر کلام اُتے تیار کیتی سی تے اوہ نسخہ اوہدے کسے خاندان نے چرہ ہویا چھپوایا سی۔ ایہناں دا باقی ساریاں مجموعیاں نالوں وڈا صحیح صاف ہونا، ایہناں دے پڑھن توں ہی پریتیت ہو جاندا ہے۔ جیہناں وکھ تھانواں توں مینوں ہور شبد ملے ہن اوہ قریب قریب سارے ایس اکٹھ وچ آ گئے ہن۔“ (5)

شاہ حسین دی پنجابی شاعری دی ایہہ کتاب (مکمل کلام شاہ حسین لاہوری) 1942ء نوں شاہ مکھی وچ چھپی۔ ایس کتاب دا دیباچہ پروفیسر ڈاکٹر مولوی محمد شفیع نے لکھیا سی۔ کلام شاہ حسین بارے ڈاکٹر نذیر احمد لکھدے نیں کہ ایس کلام دے ماخذاں وچوں سب توں اہم گرنکھی پستک (کتاب) اے۔ جیہڑی کسے نامعلوم سندھی مولف نے مرتب کیتی تے ایہدے وچ شاہ حسین نے 247 ہندو، سکھ، مسلمان فقیراں صوفیاں تے جوگیاں دا کلام راگاں نال جمع کیتا گیا۔ ایہہ کتاب 1900ء دے نیڑے تیرے لاہور توں چھپی۔ (6)

حسین د امرن ورہا 1599ھ اے۔ (7) راگ تے رنگ وچ رچی وی اوہدی شاعری سینکڑے ورھے گزرن مگروں وی طلسماتی کیفیات دی حامل اے۔ حسین دی حیاتی جس ونون کیفیات توں لٹھی اے۔ جس طرح دا انقلاب تے جس طرح دیاں نفسیاتی الجھناں دا تذکرہ کتاباں وچ کیتا گیا اے یاں اوہدے مورخاں نے اوہدی جس طرح دی تصویر کھی اے حسین دی شاعری اوہدے بالکل اُلٹ دکھالی دیندی اے۔ اپنی شاعری وچ شاہ حسین دی جیہڑی شخصیت اگھڑدی اے اوہ اک سدھے سادے عاجزی تے انکساری نال کوئک بندے دی اے۔ جیہڑا جھکیا ہویا اے، اپنی دھن وچ رُجھیا ہویا اے تے پل پل اپنی ایس صفت دا اظہار وی کردا اے۔ اپنے نفس دی پچھان دے ایس سفر وچ تریا جاندا کدے ایہہ آکھدا اے:

ربا میرے حال دا محرم توں

اندر توں ہیں ، باہر توں ہیں ، روم روم وچ توں

توں ہیں تانا توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں

کہے حسین فقیر نمنا، میں ناہیں سبھ توں (8)

تے کدے:

عاشق ہوویں تاں عشق کماویں

راہ عشق دا سوئی دا نکا ، دھاگہ ہوویں تاں جاویں

باہر پاک اندر آلودہ ، کہا توں شیخ کہاویں

کہے حسین جے فارغ تھیویں ، خاص مراتبہ پاویں (9)

حیاتی دے دنوں روپ اوہدے سامنے نیں تے اوہ جان دا اے جے ایس حیاتی نے کدے

دی قائم نہیں رہنا۔ ایہنے مک جانا ایں۔ ایسے کر کے اوہ صوفیانہ طرز عمل مطابق اپنی روح نوں روح

حقیقی نال جوڑن دا آسرا بھالدا اے۔ زندگی لا محدودیت دا ناں اے۔ جیویں کسے سمندر دا نہ کوئی کنارہ

ہوندا اے تے نہ ای اوہدی تہہ دا کوئی صحیح اندازہ لاسکدا اے۔ ایسے طرح ای انسان اپنے جھے (6)

پاسے جے دیکھے تے ہر پاسے دا کوئی انت نہیں جان سکدا۔ انسان دی حقیقت ایسے لئی صوفیانہ فکر وچ

پانی اُتے بلبلے وانگ اے۔ جویں ایس بلبلے وچوں ہوا نکلی اے اوہ اپنی حقیقت گواہیہند اے۔

حسین جدوں ایہہ آکھدا اے کہ ”ربا میرے حال دا محرم توں“ تاں خورے اوہ اپنی

شناخت دے کسے پیچیدہ مرحلے توں لنگھ رہیا ہوندا اے۔ شناخت دے ایس عمل وچوں لنگھنا سوئی

دے نکلے وچوں لنگھن وانگ ای اے۔ دنیا تے آئے آدم نوں سوئی دے نکلے چوں دھاگے وانگ

ای لنگھنا پیندا اے۔ تاں ای اوہدا اندر تے باہر اک جیہا ہوسکدا اے تے دنیا داری دے بے وجہ

دھندیاں توں فارغ ہوویاں بغیر کوئی وی خاکی مرتبہ نہیں حاصل کرسکدا۔ نفس دی تعلیم تے تربیت تے

دنیاوی حیاتی دی Abstraction نوں ایس طرح دے ای کسے علامتی سہارے نال بیان کیتا جا

سکدا اسی تے حسین نے ایہہ منفرد سہارا خوبی نال دریافت کیتا۔ ”سوئی، دھاگے“ نال عشق تے عاشق

دی رمزا چانک کھل دی اے تے ون سونے معنیاں دے دروازے کھول دیندی اے۔ پیکے تے سوہرے گھر دیاں رمزاں (جند دا وہی تے مرن دا ور ہونا) دی گل حسین توں تقریباً تن سووہرے پہلاں بابا فرید ہوراں نے کیتی سی پر حسین نے اپنی شاعری وچ پیکے تے سوہرے گھر دیاں علامتاں نال چرے نوں انج جوڑیا اے جے ایہہ کائناتی تے آفاقی حداں نوں چھوہندیاں نظر آؤندیاں نیں:

”چرخہ انسان دی حیاتی دے پورے Phase ول اشارہ کردا اے۔

چرے دی علامت انسانی وجود دی علامت دے طور تے کیتی جاسکدی اے۔“ (10)

انج تے حسین دی شعری کائنات وچ علامتاں ای علامتاں نیں پر محض ایہناں تن علامتاں راہیں اسیں حسین دے صوفیانہ فکری نظام وچ داخل ہو سکے آں تے اوہدیاں بظاہر سدھیاں سادیاں گلاں وچوں فلسفے تے منطق دے سبق پڑھ سکے آں۔ حسین اک اجیہا شاعر اے جو حرکت تے عمل دا درس دیندا اے۔ اجیہے لوگ جیہڑے تصوف تے بے عملی دے پرچار دا مہنا دھر دے نیں اوہ محض سُنی سُنائی گل آکھدے نیں۔ حالانکہ صحیح صوفی تاں اوہی اے جو عمل تے حرکت نوں زندگی دی روح سمجھ کے اپنے ایمان دا حصہ بنالیندا اے۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ صوفی دارستہ وکھرا ہوندا اے۔ اوہ عام دنیا داراں وانگ حیاتی نہیں گزاردا۔ اوہ بے تجربے تے مشاہدے اوہوں دنیا توں دوری ول پریردے نیں۔ خورے ایس کر کے اوہ لوکاں توں وکھراتے نوں لکھا ہوندا اے:

آتن میں کیوں آئی ساں ، موری تند نہ پئی آکائے
آؤندیاں اُٹھ کھیڈن لگیں ، چرخا چھڈیا جائے
کتن کارن گوہڑے آندے ، گیا بلیدا کھائے
ہورناں دیاں اڑیاں اٹیاں ، نمائی اڑی کپاہے
ہورناں کتیاں پنجست پونیاں ، میں کیہ آکھاں گی جائے
کہے حسین پیچیاں ناریں ، لین شوہ گل لائے (11)

شاہ حسین اجیہا شاعر اے جو شعر راہیں حرکت تے عمل دا پیغام وی دیندا اے تے

موت نوں اک حقیقت جان دا اے۔ اوہ زندگی نوں اک امتحان گاہ سمجھدا اے۔ ایسے کر کے اوہ
آکھدا اے:

اک دن تینوں سپنا تھیں گلیاں بابل والیاں وو
اُڈ گئے بھور پھلاں دے کولوں ، سن پتراں سن ڈالیاں
جت تن لگے سو ای تن جانیں ، گلاں کرن سکھالیاں
رہ وے قاضی ، دل نہیوں راضی ، گلاں ہونیاں تال ہون والیاں
سو ای راتیں لیکھے پوسن ، جو نال صاحب دے جالیاں⁽¹²⁾

مکدی گل ایہہ وے کہ پنجابی شاعری دے سفر وچ شاہ حسین اک اچھیا مسافر اے جو اپنے
آپ دی تلاش وچ نکلیا ہو یا اے۔ اوہدی نفسیاتی کیفیات دا آشوب اوہنوں بے چین رکھدا اے
تے اوہ کسے محرم دی تلاش وچ من دی تال اُتے گیت گاؤند اُتے جارہیا اے۔ ایہہ شاعری حیات
بخش وی اے تے حیات افروز وی تے ایس دے نال ای نال ایس شاعری دا بیان ڈھنگ اپنے
علامتی پیرائے وچ نو میکلا دی اے تے روایت ساز وی۔

☆☆☆☆

حوالے:

- 1 شیخ محمود المعروف محمد پیر: حقیقت الفقراء؛ مقصود پبلشرز لاہور، ص 19
- 2 شاہ حسین: شفقت تنویر مرزا؛ لوک ورثہ اسلام آباد 1989ء ص 25
- 3 نقوش لاہور نمبر ص 413
- 4 شاہ حسین: شفقت تنویر مرزا؛ ص 200
- 5 کافیاں شاہ حسین: مرتب محمد آصف خاں؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 2002ء ص 13
- 6 کلام شاہ حسین: مرتب ڈاکٹر نذیر احمد؛ ہیکٹر لمیٹڈ لاہور، ص ک
- 7 ایضاً، ص ہ
- 8 کافیاں شاہ حسین: مرتب محمد آصف خاں؛ ص 39
- 9 ایضاً، ص 43
- 10 ڈاکٹر ناہید شاہد: پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ برائے پی ایچ ڈی (پنجابی) 1996ء
- 11 کافیاں شاہ حسین: مرتب محمد آصف خاں؛ ص 58
- 12 ایضاً، ص 42

